

על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה

0.1 מבוא

אותיות אהו"י נתפסות כאמות קריאה כאשר תוכף להן עיצור, ואילו כאשר תוכפת להן תנועה הן נדונות כסימני עיצורים (כגון פִּית, רָאוּ, גָּוֶן) ולא כסימני תנועות. והנה בקטגוריות שונות בעברית שיש בהן אות מאותיות או"י (ולעתים נדירות ה) ותנועה לאחריה מתגלים חילופים הדדיים של או"י, הנראים ככתיבים שונים של מהות פונולוגית אחת, כגון: פתיים/פתאים, עשויים/עשוים, תלואים. לפעמים נוספו או"י בכתיב, כגון: נואי [=נוי], ראוּ [=ראו], מאיות [=מאות]. חכמי הלשון נחלקו בהסבר התופעה. רבים¹ רואים בחילופים מעין פתיים/פתאים ייצוג של הגיות שונות של אותה הצורה: אחד מן הכתיבים מייצג את ההגייה המקורית (האטימולוגית) והאחר הוא תוצאה של דיסימילציה $y\bar{I} < y\bar{I}$; $\bar{o} < \bar{o}$. מקרים מעין עשויים/עשוים הוסברו כצורות ממוצא שונה. דעה אחרת רואה בחילופים מעין פתיים/פתאים וריאנטות אורתוגראפיות ומניחה שההגייה אחת היתה.² אולם גם רוב בעלי הדעה הזו אינם עקיבים בשיטתם, ודנים את החילופים עשויים/עשוים כחילופים מורפולוגיים.³ המחקרים רובם ככולם לא דנו כאחד מקרים מעין גואים, נואי; ומאחר שלא קישרו בין כל הסוגים שיש בהם חילופים או הוספות של או"י, נמצא מחקר הסוגייה הזאת לקוי. היחיד שקישר בין רוב הסוגים הנ"ל הוא גומפרץ, ובדרכו אני הולך, גם אם בפרטים אחדים אנו חלוקים (במיוחד בנסינונו לראות בצורות בעלות יו"ד עיצורית ובדומותיהן צורות מלאכותיות של בעלי המסורה). חבל שדבריו המאלפים לא עשו את הרושם הראוי במחקר.

אליבא דאמת, כל עוד נסמך מחקר העברית על מסורת טבריה היו הנתונים שבידינו

- 1 ראה למשל: C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semiti-* 259–250, *schen Sprachen*, I, Berlin 1907, pp. 215–214, וכן בואר וליאנדר, עברית, עמ' 51. לדעתם הצורות ביו"ד נשתמרו (או קמו מחדש) מכח אנאלוגיה לצורות שאין בהן רצפים הגורמים לדיסימילציה. קוטשר (תשי"ט, עמ' 404–407) הולך בעקבות בואר וליאנדר, אך אין הוא מקבל את דעתם כי צורות מעין פִּשְׁדָּאָה בארמית המקרא (שאין להסבירן כתוצאה של דיסימילציה) נוצרו מן כשד אין (ראה הערה 302, שם), ולגבי צורות ים / יים / יאים במגיש"ש, הוא סבור כי הן וריאנטות אורתוגראפיות של הוויה אחת (עמ' 406 למטה).
- 2 למשל: ברגשטרסר, א, §15h (עמ' 164–165), §17m-o (עמ' 179–183); שלינגר, עמ' 46, 48; מיליק, עמ' 228.
- 3 כגון: ברגשטרסר, א, §17c (עמ' 171).

מעטים, ודרושה היתה חריפות מיוחדת כדי להבין את הכתיבים האלו ואת הקשר ביניהם. כדור האחרון נתגלו טקסטים חדשים, כגון מגילות מדבר יהודה, ונחקרו מסורות ניקוד והגייה של לשון המקרא ושל לשון חז"ל. מקורות אלו זורעים אור בהיר וחדש על הסוגייה ומאפשרים לנו להבין את רקעה הפונולוגי.

בדעתי לרכז במאמר זה את החומר הרלוונטי ממגילות מדבר יהודה⁴ ולהראות כי כל המקרים של חילופים או הוספות של או"י (ולעתים נדירות ה) מתפרשים ככתיבים שונים של הגייה אחת. וריאנטות אורתוגראפיות אלו אופייניות למקרים שהעיצורים או"י איבדו את עיצוריותם, וכתוצאה מכך נתהווה רצף של שתי תנועות (או תנועה ארוכה ביותר, שהיא פרי התמזגות של שתי תנועות). הכתיבים המיוחדים הם נסיונות שונים לסמן את התנועה הפותחת הברה או את הגה המעבר שקם בין שתי התנועות. את דעתי אתמוך בחומר מחטיבות אחרות של העברית למסורותיה, ומן הארמית לניביה.

1. תוספת אל"ף בדיפתונגים סופיים

בדיפתונגים סופיים נוספה לעתים נדירות אל"ף לפני היו"ד או הוי"ו שבסוף התיבה:

(1) דיפתונג $\bar{u}y$ –: ראואי (= ראוי; ממ"ת ב 17).

(2) דיפתונג $\bar{o}y$ –: גואי (= גוי; 5I 10–8 491ק4);⁵ מבואי (= מְבוֹי, מְבוֹא; 405ק4 9I23).

(3) דיפתונג aw –: עישאו (= עֶשׂוּ; 7 II 3 364ק4);⁶ תאו (= תָּו – המקבילה הארמית של תָּא;⁷ מגילת המקדש לח 15 [פעמיים]) – בטופס ממערה 4: תו – ידין, לוחות משלימים *10 I 5 38).

1.1 פירוש החומר

כידוע, מסורת טבריה מקיימת את הדיפתונגים הסופיים $\bar{u}y$, $\bar{o}y$, aw . אולם יש מסורות שאינן מקיימות אותם. מורי, פרופ' בן-חיים, הראה⁸ כי במסורת שומרון התפרקו הדיפתונגים $\bar{u}y$, $\bar{o}y$ – והפכו ל $-uwwi$ (כגון: גוי = $guwwi$),⁹ וכי על ההגייה הזאת

4 בנוסף לחומר מן הטקסטים מקומראן שפורסמו עד כה, הובאו עדויות גם מטקסטים שעתידים להתפרסם בידי פרופ' ג' סטרנגל. טקסטים אלו יצוטטו על-פי המספרים שקבע להם פרופ' סטרנגל (שישמשו גם בפרסום הסופי בסדרה [=DJID] *Discoveries in the Judaean Desert*). אני מודה לפרופ' סטרנגל שהתיר לי להשתמש בעדויות אלו.

5 זהו טופס ממערה 4 של מגילת מלחמת בני אור בבני חושך. כנגד יתמו כול גויי רשעה' שבמגילה (7) נכתב כאן יתם' כול גואי רשעה' – שימוש קולקטיבי. רק בהנחה שהמלה גואי היא יחיד, אפשר לקיים את גרסת הקטע ממערה 4.

6 במסורת שומרון Išab. בטקסט ממערה 4 מקומראן, שעדיין לא פורסם, נמצא הכתיב עישאו. עיין בתרגום הארמי ליחז' מ: ז ועוד.

8 בן-חיים, תשכ"ג, עמ' 158–159. עיין גם במקבילות החשובות שהביא לאחרונה מניבי הארמית המערבית המדוברת (מעלולא ובכעה) במאמרו בספר אבן-שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 96–98.

9 התעתיקים של הגיית השומרונים הובאו על-פי בן-חיים (עוואנ"ש IV). בשל קשיים טכניים השמטתי סימנים שאינם רלוונטיים לדיוננו.

מלמדות גם מסורות ניקוד שונות הקובעות נקודה¹⁰ מתחת ליו"ד הסופית שבדיפתונגים $-ūy$, $-ōy$, $-ay$, כגון: ראוי, נוי, שמי. בכתבי היד של ספרות חז"ל ושל החומש השומרוני פזורים אפילו כתיבים באל"ף מעין אלו שבמגילות, והם מעידים על פירוק הדיפתונג. למשל: נואי (= נוי);¹¹ צפואי — נוסח שומרוני לשמות לח: טז (ההגייה היום $qabbuwwi$). בספרות חז"ל נפוץ כתיב זה במיוחד במלה נשוי (נשואי) שהיא מגזרת ל"א.

לעדויות על פירוק הדיפתונג $aw < au$ נודעת חשיבות מיוחדת; מן הטקסטים שנתפרסמו בשנות החמישים והששים למדנו כי דיפתונג זה התכווץ בסוף המלה ל- o (u), כמו שאירע במסורת שומרן.¹² עתה אנו למדים כי התנהגותו בסוף מלה לא היתה אחידה; עתים התכווץ ל- o ועתים התפרק ל- au , וכנראה לא נהגה כלל כדיפתונג.¹³ גם דיפתונגים סופיים אחרים אין התנהגותם אחידה:¹⁴ בנוסף לעדויות על

10 דעות החוקרים נחלקו בשאלה אם לראות בנקודה הזאת חיריק או מפיק. ראה: גומפרץ, עמ' 75; בן-חיים, שם; קוטשר, תשכ"ג, עמ' 251–253; ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 50–51; מ' בית-אריה, ניקודו של מחזור ק"ק ורומייזא, לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 39–40; ייבין, עמ' 276–279; ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי מסורת כתיב פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם, עמ' 19–22; בר-אשר, עמ' 43–45. החומר הרב שקובץ במחקרים הנ"ל ממסורות ניקוד שונות ומגוונות מלמד כי בצד סימן בנקודה (כגון ראוי מיעוז) נמצאים גם ניקודים כשווא (כגון: עֶלְיִן, חֶסְדִּי). ובדין קבע בר-אשר (שם) כי במקורות מסוימים משמשת נקודה זאת כמפיק, ובאחרים — כחיריק. בין כך ובין כך מעידה הנקודה על פירוק דיפתונג, שהרי אפילו אם נפרשה כמפיק יש להניח שהיא מכוונת למנוע הגייה מעין ההגייה שבמסורת שומרן.

11 מראי מקום ועדויות נוספות נמצאים בספרות שבהערה 10. גם הצורה צואי (במילונים גם צאי) אינה אלא ביצוע של צוי. ואמנם בכתבי-יד טובים של ספרות חז"ל נמצא הכתיב צוי (ראה משנה חולין יא, ב; בכורות ד, ז). צורת הרבים (צואים) נקרת כבר בזכריה ג:ג, ובברית דמשק י 11; יא 3. לא ברור לי כיצד גזרו בעלי המילונים צורת *צאי מן צואים. צוי (צואים) דינו כדין גוי (גואים). תן דעתך: צוי שורשו כנראה צוא כשם שגוי שורשו גוא (ראה ז' בן-חיים, ספר זכרון לח' ילון, ירושלים-רמת-גן תשל"ד, עמ' 50). והשווה נוי (משורש נאי), מבוי (משורש בוא), משוי (משורש נשא).

12 ח' ילון, מגילות מדבר יהודה — דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 61–62; ז' בן-חיים, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 95.

13 בכתבי-יד מנוקדים של ספרות חז"ל נמצאו ניקודים מעין מיעוי $(me^c a^y u)$, שְׁאוּ $[?sau]$; ייבין, עמ' 267), בצד ניקודים המכוונים למנוע הגייה מעין זו, כגון עלין; ראה ביבליוגרפיה בהערה 10. כמו כן נמצאים בכתבי-יד האלה עדויות לפירוק דיפתונג ay בסוף תיבה (שמי וכדומה). במגילות נכתב דיפתונג ay ביו"ד אחת, ולא מצינו כתיבים באל"ף מעין ש מאי שבלשון חז"ל. ציון כי הכתיב — אי עשוי להיות מכוון לדיפתונג מפורק, ככתיבים באל"ף בדיפתונגים האחרים וכהגייה על-פי כ"י פאריס — שפאי וכדומה (בר-אשר, עמ' 44). על ההגייה במסורת שומרן ראה בן-חיים, עואנ"ש V, עמ' 47. ואולי גאי (שמנים) במגילת ישעיהו כח $ga^y i = 4, 1$, והיא צורת נפרד במעמד של נסמך? השווה גיא מלח $\Gamma\alpha\mu\epsilon\lambda\epsilon$ בתרגום השבעים.

14 לדעת בראפמן (M.M. Bravmann, 'The Development of the Semitic Diphthongs', Studies in Semitic Philology, Leiden 1977, pp. 98–123) גם הניקודים פִּית וְמִת וכדומה מכוונים לדיפתונג מפורק ($ay > ai$; $aw > au$), ואין תנועת הברה השנייה תנועת עזר כבשאר השמות הסגוליים (ראה גם דבריו בקריית-ספר יז (ת"ש), עמ' 371; וכן גומפרץ, עמ' 56 ואילך).

התפרקותם של הדיפתונגים -oy, -uy-, ישנן בקומראן עדויות לכיווצם – כמו במסורת שומרון.¹⁵

2. יו"ד מקורית בין תנועות

יו"ד מקורית בין תנועות מומרת לפעמים באל"ף או בוי"ו:

(א) ברצף *īyyī*: כתיאים (17 פעמים במגילות, כגון פ"ח ג 4, 9). לויאים (4ק14 13 6). נכריאים (מגי"ש ב 6), נוכריאים 6ק5 6IV (ראה תצלום). כשדאים (פ"ח ב 11).¹⁶

(ב) ברצף *āyī*: פתאים, פותאים (7 פעמים, כגון הוד' ק' 15 שו' 4). שפאים (מגי"ש מא 18, מט 9). חלכאים [?] 17 (הוד' ג 25, 26; ד 25, 35).

(ג) ברצף *āyē*: פתאי (פ"ח יב 4), עאף (הוד' ח 36).¹⁸

(ד) ברצף *ōy*: גואים (עשרות פעמים, כגון: מב"א טז 1; השווה *guwwəm* במסורת שומרון).

15 והיה העדויות: ראו (= ראוי, מ"מ"ח ב 12), גלו (= גלוי; 4ק175 שו' 11), בליו עץ (מגי"ש מד 17 = בלוי עץ, שם 19), הוה (= הוי? מגי"ש א 24 – אך ראה קוטשר, תשי"ט, עמ' 173). כנראה יש להחביר לעדויות אלו גם את הצורה הגו (= הגוי תה' לב:יב), המזדמנת בטופס של ספר תהלים ממערה 4 שפרסם מיליק (1957, pp. 245–255). מיליק אמנם קרא הגי, אך מבחינת צורת האות אין מניעה לגרוס הגו בוי"ו במקום יו"ד. במכתבי ברכוכבא נמצא מקום פניו (= פנוי; נהגה בערך *DJD*, II, 162); והשווה במקרא. הקְשׁוּ (= העשוי; איוב מא:כה), צפו (קרי צפוי; איוב טו:כב) – ראה להלן. שים לב: המלה ראוי מתועדת בממ"מ בשלושה כתיבים שונים – ראוי, ראו (ב 12), ראואי (ב 17); שני האחרונים מופיעים באותו כתב-יד (שניהם לפני צורת מקור הפותחת בלמ"ד). משום כך מפוקפקת השערתו של בן-חיים (תשכ"ג, עמ' 159): 'שמא מותר להרהר שדווקא מקומו של הטעם הוא שגור לכאן או לכאן'. גם במסורת שומרון אתה מוצא כפולי צורה: כנגד ההגייה *talo* (= תלוי, דב' כא: כג) נמצא בנוסח השומרוני כתיב תלוואי המעיד על פירוק הדיפתונג. ושמא מלמדים החילופים כי ההבדל שבין שני הביצועים מלכתחילה מזערי היה. מעניין הכתיב כליו (= קְלוּ, תה' סט:ד) בקטע תהלים ממערה 4 (טופס א). ראה: P. W. Skehan, 'Qumran and Old Testament Criticism', *Qumran—Sa piete sa théologie et son milieu* (ed. M. Delcor), Louvain 1978, pp. 173–182. לכאורה צורה זו היא עדות (יחידה) לכתיב -יו כנגד שורוק במסורת טבריה, ומכאן פתח להשערות בדבר חילופי u/o במסורת לשון המגילות. אולם כבר שיער "קוטשר (תשי"ט, עמ' 144), בהסתמכו על הכתיב ענוא (מגי"ש נט 12), כי במסורת המגילות עשויה היתה סופית הנסתרים בגורת ל" ליהגות בתנועת o, כבארמית. סמך לכך מצאתי בצורה ישתחווה שבמגי"ש (= ישתחוו, ישע' מה:ד). קוטשר לא ידע להלום את הצורה הזאת (שנתפרשה לו כצורת יחיד), ודן אותה כשיבוש. לי נראה כי היא צורת נסתרים בתנועת o (*yištah^awo*). הרי הכתיב -וה בסוף מלה מכוון במגילות דווקא לתנועת o (קוטשר, שם, עמ' 137–139). והשווה והשתחוו' (תה' צט:ט – בניקוד בבלי – ייבין, עמ' 731).

16 או אולי פְּשָׁאִים על דרך הארמית. ראה קימרון, תשל"ו, עמ' 100.

17 השווה חלכיא (4, 1 504ק4).

18 ברבים מצינו עפים (הוד' ז 10). לפיכך אין לדעת אם עאף נהגה ^aaf או ^{ae}aef. בארמית השומרונים אתה מוצא את שתי דרכי ההגייה בבינוני ע"ו (ראה בן-חיים, עואנ"ש, III, עמ' 166, 182; וראה לשוננו מב, עמ' 289). בארמית נוצרית אתה מוצא כתיבים מעין קם, קאם, קאים (שולטס, עמ' 14). אפשר שהצורה עפים יסודה בהתמזגות התנועות.

- (ה) ברצף $\bar{o}y\bar{e}$: אואב (RB, 73 [1966], p. 97),¹⁹ וברבים אואבים (שם, עמ' 370), ועוד (ראה במאמרו של בן-חיים הנוזכר בהערה 19).
- (ו) ברצף $iyy\bar{a}$: ציאה (מגי"ש מא 18, נג 2), עליאה (ק369).
- (ז) ברצף $\bar{u}w\bar{o}$: נטוות (מגי"ש ג 16), ואולי בנוות (מגילת המקדש מב 9 – המהדיר קרא בנוית).
- (ח) ברצף $\bar{a}y\bar{u}$: יבכוון (= יבכיון; מגי"ש לג 7), יכלון [?] (מגי"ש לא 3).
- (ט) ברצף $ayy\bar{o}$: דוות (= דיות, מגי"ש לד 15).
- (י) ברצף $\bar{u}y\bar{i}$: שקוי (= שקויי $siqqu^w i$; הוד' ה 34, 35).

2.1 פירוש החומר

2.1.1 יו"ד מומרת באל"ף

בחומר דלעיל יש להבחין בין מקרים שבהם היו"ד מומרת באל"ף, והם הרוב, ובין מקרים שבהם היא מומרת בוי"ו. בסוג הראשון דנתי במקום אחר,²⁰ והראיתי כי כתיבים באל"ף במקום יו"ד שכיחים לפני תנועת [e] i (עריביאים וכד').²¹ כנגד

19 בן-חיים (לשוננו מכ [תשל"ח], עמ' 283) מציע לקרוא איאב (= $\bar{a}yy\bar{a}b$). לצורה זו הוא מצא

רעים באכדי, בעברית נוסח שומרון ובמכתבי אל-עמארנה (גבל). הצעתו מעוררת מספר קשיים: א. הזיקה שבין צורות המלה בשומרונית ($uyyab$, $iyyab\bar{a}m$) לבין הצורה *אָיַב מפוקפת לדעתי, שהרי השומרונית לא קיימה את התנועה המקורית בהברה הראשונה, ואין הסבר לתנועת u שבהברה זו (ראה בן-חיים, עואג"ש III א, עמ' 37; III ב, עמ' 127). גם המקבילה מן המכתב מגבל אינה מעידה על קיום הצורה בכנענית, שהרי $ayy\bar{a}b\bar{u}$ במכתב הזה שם אדם הוא. ונמצאו למדים כי עצם קיומה של צורת *אָיַב בכנענית ובעברית מפוקפק ביותר.

ב. ברוב המגילות מקומראן אין האל"ף משמשת אם קריאה כאמצע תיבה; צורת *אָיַב צריכה להיכתב במגילות אי.ב. אם צורת אָיַב נתקיימה במגילות כדעת בן-חיים, מדוע אין הכתיב הסטנדרטי מופיע אפילו פעם אחת בטקסטים הלא-מקראיים מקומראן? (בטקסטים המקראיים מצאתי רק דוגמות מפוקפות של כתיב חסר).

ג. הצורה הרגילה במגילות היא אויב. לפי בן-חיים היו, אם כן, בקומראן, שתי צורות למלה. שלא כמסורת שומרון שאינה יודעת כלל את הצורה אויב.

ד. אפילו בן-חיים יודה שהצורה במגילות אינה מתאימה אל $uyyab$ השומרוני, שאם כן היה כתיבה לפי בן-חיים: אויאב.

ה. במגי"ש ס 8 נמצא הכתיב אויב' כיו"ו ברורה. צורה זו מתפרשת רק לפי שיטתנו. כאן השתלטה התנועה הראשונה שבצורה oeb ²⁰ (השווה הערה 18).

יש אפוא לקיים את קריאת המהדירים אואב. צורה זו מתחייבת מן הכלל הפונולוגי $\bar{e} < ye$. אפילו לא מצאנו במגילות אלא כתיב אויב, היה עלינו להסיק כי המלה אויב נהגתה בקומראן oeb . ואין אואב אלא כתיב פונטי המעיד על הגיית המלה, ולכן אין הוא מופיע אלא במקומות מועטים (בכתב-יד וולגאריים). ההגייה הזאת משתקפת גם במסורת הניקוד הבבלי איליב' (ייבין, עמ' 275), ובחזוניתיקי הכסופלה כגון $oi\beta\alpha i$ (ראה אצל ברונז, עמ' 59, 61). קוטשר (תשי"ט, עמ' 408, הערה 317) העיר למדרש שיר השירים רבה ל-ב, 4: 'א"ר אחא עם הארץ שקורא לאהבה איבה כגון ואהבת ואיבת', ומפרש: 'פירוש הדברים כי בגלל אי הגיית הה"א קם בתיבה אהבת הגה מעבר יו"ד = איבת'. מעניין כי חילוף מעין זה נמצא בפשר תהלים 171q III 5: 'ואוהבי ה' כיקר כורים' כנגד 'ואיבי ה' כיקר כרים' (תה' לו: כ).

20 קימרון, תשל"ח, עמ' 87-90.

21 במסורת בכל נמצא סימן לרגש מעל האל"ף במלה עריביאים ובעוד מלים (ייבין, עמ' 265).

ההסבר המקובל שהאל"ף הזאת היא תוצאת דיסימילציה ($i^2 < iyi$)²², אימצתי את הסברו של ברגשטרסר, הרואה בצורות שיש בהן אל"ף וריאנטות אורתוגראפיות.²³ בלשון המגילות לא נהגתה היו"ד כעיצור לפני תנועת i (ע) ובעתים אף לא בנסיבות פונולוגיות אחרות. מלים כמו כתיים נהגו kittiim (> kittiim). שתי התנועות הזרות נתמזגו כנראה לתנועה אחת ארוכה, ונהגו אולי כתנועה בעלת שני שיאים. מלים כמו פתיים נהגו p^etaim (> p^etayim), כשבין שתי התנועות השונות התוכפות זו לזו קם כנראה הגה מעבר. התנועה הארוכה הזו, או הגה המעבר, סומנו במקרים רבים באל"ף. באל"ף זו אין לראות עיצור ממש אלא סימן גראפי לציונו של האורך המיוחד או של הגה המעבר או של התנועה הפותחת הברה (Vokalträger). הכתיבים השונים שאתה מוצא במקום שנשמטה היו"ד עיצורית אינם אלא דרכים שונות לסימון התנועה הארוכה (או רצף התנועות) במקום זה. ואני אומר במפורש: אין אני מתיימר לקבוע את ההגייה המדויקת, ואף איני קובע שההגייה היתה אחת בפי הכול. ברור לי רק כי היו"ד נאלמה ונוצרו נסיבות פונולוגיות חדשות שצוינו בכתיבים שונים.

ארבע דרכי סימון הן: ביו"ד אחת (לויים),²⁵ בשתי יו"דין (לויים), בשלוש יו"דין (לויים),²⁶ בהוספת אל"ף (לויאים).²⁶ על כך שאמנם אין בווריאנטות מעין אלו אלא הבדלי כתיב תעיד המלה אי, שצורת היחיד שלה כתובה במגילת ישעיהו בשתי יו"דין — איי (כ 6), וצורת הרבים שלה נכתבה א"ם (יג 22). רק סופר שלא הגה עיצור אחרי האל"ף עשוי לכתוב את צורת הרבים בכתיב אם, ורק סופר שהגה יי כאם קריאה ל i (במלים כמו לויים) עשוי לכתוב איי בשתי יו"דין.²⁷ הממצא במגילות מחזק את מסקנתו של גומפרץ, הרואה באל"ף סימן למה שהוא מכנה 'חיבור מחליק בין שתי תנועות', וזה לשונו:²⁸

- 22 בואר וליאנדר, עברית, עמ' 214–215.
 23 ברגשטרסר, §17 m-o (עמ' 179–183).
 24 קיום המעתק $i < yi$ בקומראן מוכח מן המלה ישמעאל הכתובה אשמעל (ראה להלן).
 25 הרי רשימת הכתיבים האלו במגילות הלא-מקראיות: גוים (20 פעמים), גוי (= גויי; מב"א ו 6, ט 9, יא 9, טו 2; וכן במקרא: ירמ' כו:ו; עז' ו:כא; וכן בנוסח השומרוני לתורה דב' כח:א), הרי (= הויי; שירות עולת השבת ממצדה; IJE, 1985, עמ' 78, וכן ברית דמשק ב 10), לויים (מב"א טו 7), עשויים (מגילת המקדש לו 10, לח 15), נסוים (סה"י א 18), חי (= חיי, 18ק6 5); השווה: חאא (= חָהָה בארמית נוצרית; שולטהס, עמ' 15, עדים 1179ק4 II 11), עדיה (184ק4 5); ובמגיש: טלים (מ 11), תהינה (טו 2, יז 2), ובפסוק בפשר חבקוק ח 14: והיתה (= והיית, חב' ב:ז). על כתיבים חסרים כאלה בתחילת המלה ראה להלן סעיף 3.
 26 והשווה הויה (= הויי; סה"י יא 4, 5).
 27 כתיבים בשתי יו"דין במקום ביו"ד אחת מזדמנים במלים הבאות: הנלויים (מגיש"ש נו 6), במעשייכה (סה"כ ג 27), יידי (מב"א יז 11 — בוטא ide כנביכים שונים של הארמית), בפלייליים (158ק4 5, 9), פ'שתי(ים) (מגיש"ש יט 9), איי (ראה בגוף הדין), בתענייות (1179ק4 8). והשווה גם: נושיאי[ם] 364ק4 (= נושיאים [ברא' לו: כו], נהגה בקומראן nosim); השווה מ'טמיאים (עמ' יט, P. Kahle, Masoreten des Westens, Stuttgart 1927). ויש שהאל"ף נרשמה שלא במקומה: ארמיים במכתב עברי, כנראה מן המאה החמישית לספירה (קוטשר, תשכ"ג, עמ' 255, וראה גם עמ' 253–254). לצורה אים השווה צ'ים (במד' כד: כד), בָּצִים (יח' ל:ט); וראה עוד א' טל, רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל, לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 170.
 28 עמ' 67.

בשפה העברית לכתחילה לא היה ידוע מעבר מחליק כזה בין שתי הברות. בין הברה לחברתה הפריד תמיד הגה [= עיצור]. וגם הכתב היה מותאם לבנייה הזאת של השפה. ואין להתפלל שלא נמצאה דרך אחידה וישרה לכתוב פתיחת הברה תנועית באמצע המלה, כשהתפתחות הלשון חידשה את החידוש הזה. ועוד פחות יש להתפלל, שכתוב שניתן להידרש בכמה פנים, נדרש ע"י דור מאוחר של מדקדקים שלא לפי כוונת ממציא הכתיב הנ"ל.

2.1.2 יו"ד מומרת בויו"ו

במספר מקרים מומרת היו"ד בויו"ו (ולא באל"ף; ונסיבות ז-י). כיצד נסביר את הצורות האלה? לדעתי אין הצורות האלה נבדלות הכול מהותי מן הצורות שנוספה בהן אל"ף; גם כאן נאלמה היו"ד בין התנועות; נוצר רצף של שתי תנועות תוכפות ובמקום קם הגה מעבר. כאן נשמע הגה המעבר כויו"ו, בהשפעת התנועות o / u שבסביבתו, ולפיכך הוא סומן לפעמים בויו"ו. למשל: נטוות (n^eƒuyot > n^eƒuot > n^eƒuWot). לפעמים לא סומן הגה המעבר, כגון שקוי (= השיקוי שלי; <šiqquy> <šiqqui>).²⁹ לפעמים נתקיים הכתיב ההיסטורי בשתי יוד"ן; ורק מקרה הוא שלא מצינו במגילות כתיבים מעין *עשואים, כדרך שמצינו במקרא בנוסח טבריה ובנוסח שומרון, כגון: תלואים — נ"ש רב' כח: סו (נהגה taluwwəm; נקואים — נ"ש לבמד' לב: כב (נהגה nequwwəm); צבואים (רב' כט: כב, נהגה šabuwwəm) ויש גם גירסה צבואים, וההגייה אחת. הויו"ו היא אפוא סימן להגה מעבר, ואין בין עשויים / עשויים / עשוים / *עשואים אלא הכתיב.³⁰

2.1.3 מקבילות לתופעה

הגישה שהוצעה פה כוחה יפה לא רק ללשון המגילות, אלא אף להסבר סוגים דומים כחטיבות אחרות של העברית ובארמית. במקרא נוסח טבריה נמצאים הרבה חילופים

29 השווה גוי (= הגוי שלי, צ' ב: ט).

30 לשאלת אופי הגייתם של הגיי המעבר עיין ש' מורג, 'לבעיית הכפלותם של הגיי-מעבר', תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 236–239. הניקוד הטברני מקפיד לציין נקודה ביו"ד שאחרי תנועת i גם כאשר היו"ד באה אחרי תנועה ארוכה מעיקרה (כגון: עִנְיָה, לְוַיִּים, צִיִּים, הַוְדָיִים, פִּיּוֹת). מורג מפרש את הנקודה הזאת כסימן להכפלה התנינית של הגה המעבר. אך שמא אין לראות בנקודה הזאת סימן דגש אלא מפיץ? השווה לוריאנטות מעין עוֹטְטָה, בצד בּוֹכְטָה, שאינן אלא דרכים אותוגראפיות שונות לציין אותה ההגיה — השווה ברגשטרסר I, § 170, עמ' 182. הניקוד עוֹטְטָה מכונן להגייה otiya², שהיה במסורת טבריה. שווה שלפני יו"ד נהגה i. על-פי הכלל הזה מתפרשת משלם הצורה קְוִי (ירמ' כה: כז) שהמדקדקים נתקשו בה: קְוִי = qīū > (qī²ū > qīū). ואין צורך בתיקון של ברגשטרסר (עמ' 587) — *קְוִי. כתיבים שונים של צורות דומות שיש בהן הגה מעבר נמצא גם במסורת שומרון, כגון: לחוזה > lazuwwa > חוזה (= הרואה; בן-חיים, עואנ"ש III, עמ' 106) וכנגדה כרואה (באל"ף, במד' כא: יח = karuwwa). השווה: העשוה, העשוה (וגם העשויה — נהגה ašuwwa³) בכתיב יד שומרונים (במד' כח: ו). ברגשטרסר (א § 17 עמ' 171), ב § 30p (עמ' 617) מסביר את עשוים וכדומה כגזרות משרשי ל"ו; את שקְוִי (תה' קב: א) הוא מסביר כפרי דיסמילציה מן שקְוִי (השווה הו' ב: ז; ברגשטרסר, א § 20c, עמ' 197). בצורות תלאום (כתיב תלוּם שמי"ב כא: יב) תלואים (רב' כח: סו; הו' יא: ז; ובמסורת הניקוד הכבלי כנראה גם יהו' י: כו [ייבין, עמ' 595–596]) הוא רואה נטייה על דרך ל"א (ב, § 309, עמ' 617–618). לשיטתי אין צורך להמציא הסבר נפרד לכל סוג.

כאלה. רובם מובאים בדקדוקו של ברגשטרסר.³¹ במסורת הניקוד הבבלי מרוכות במקצת הצורות באל"ף מאשר במסורת טבריה.³² במסורות שומרון קמו הגיי מעבר בנסיבות אלו (ראה להלן).³³ בספרות חז"ל נמצא חילופי אל"ף/יו"ד בסוגים רבים, כגון: זכיים / זכאים, פדיה / פדאה, פדיו / פדאו, הודיה / הודאה. אף בארמית מרובים החילופים כגון דירי / דארי, כשדיא / כשדאה.

כבר ציינו חכמי הלשון כי המסורות השונות של לשון חז"ל נבדלות זו מזו בהעדפת צורות ביו"ד או באל"ף.³⁴ הנושא לא נבדק עדיין בדיקה יסודית. אף על פי כן, מתוך הממצאים החלקיים שהעלו החוקרים אפשר לעמוד על קשרים וזיקות שבין חטיבות העברית. אנסה, לצייר אפוא את התפלגות חטיבות ומסורות העברית בפרשה זו, ואשווה את הממצא למקבילות מן הניבים השונים של הארמית.

שניים הם האזורים שנופצים בהם הכתיבים באל"ף, אזור יהודה ותחום כבל. באזור יהודה אתה מוצא בשפע את הכתיבים באל"ף בסוגי טקסטים שונים: במגילות מקומראן (הן בעברית והן בארמית),³⁵ בתעודות בר-כוכבא³⁶ ובמגילת הנחושת.³⁷ בתחום כבל אתה מוצא כתיבים באל"ף הן בטקסטים עבריים³⁸ והן בטקסטים ארמיים.³⁹ ודומה שאף את שכיחות הכתיבים האלו בתרגום אונקלוס⁴⁰ יש לזקוף להשפעה בבילית. גם במסורת השומרונים (בעברית ובארמית) שקיחים הכתיבים

31 א, § 17 m-n (עמ' 179–182).

32 ייבין, עמ' 264–265.

33 דוגמות להגיי מעבר מתגלות במסורת שומרון במקומות שהיו בהם מלכתחילה גרוניות (ראה בן-חיים, עואנ"ש, V, עמ' 26), וגם במקומות שהיו בהם יו"ד או וי"ו. בכתבי-יד של התורה השומרונית שכיחים הכתיבים באל"ף יותר מבנוסח המסורה; ראה דוגמות בסעיף 2.12 ובהערה 30, והוסף נבאות (ברא' לו: ג).

34 ראה מ' בראשור, תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 210; ד' רוזנטל, משנה עבודה-זרה — מהדורה ביקורתית ומבוא, ירושלים תשמ"א, עמ' 12, 16–17.

35 במגילה החיצונית לבראשית נכתבו זה על יד זה הווריאנטות האורתוגראפיות צבואין (כא 31) ר-צבויין (כא 25; חילופי כתיב מתגלים במלה הזו גם בכתבי-יד של הנוסח השומרוני ובניקוד קְצָבָאִים הו' י: ח). כמו כן אתה מוצא במגילה זאת אל"ף במקום יו"ד בקטגוריות אחרות: אמוראא (כא 21), אכליאת (יט 16), תמניאת (כב 6), משריאתי (כא 1), עגיאין (כא 33). ונמצאים כתיבים חסרים: אסי מצרין (כ 19) — $ase > as^e$, רעה ענה (כב 1) — $ra^e > ra^eeye$, השווה הערה 25. ובמגילת ירושלים החדשה: אחזיאני 1 ק5 6 II 1; פותאהון, שם, 1 II 7; כנגד פותיהון, שם, 1 I, 8, 12. וראה עור, *The Book of Enoch*, J.T. Milik, *Aramaic Fragments of Qumran Cave 4*, Oxford 1976, p. 180.

36 הגוראים (קוטשר, לשוננו כו [תשכ"ב], עמ' 11, 20), ת עגיאין (= את עניים; קור' 46, 5), הגללאים (מור' 4, 43). ובתעודות הארמיות: אחראין (מור' 20, 12; 30 II 24), הוראא (מור' 8, 20), רשאין (קוטשר, תשכ"ג, עמ' 255).

37 מנקיאות (ג 3), צחיאאת (ט 15), העליאה (י 1) (ראה מיליק, עמ' 228).

38 ראה ייבין, עמ' 264–265. במסורת כבל נמצאים גם ניקודים מיוחדים הקשורים כנראה בהגייה הזאת, כגון: זכאין הרבויין (ראה ייבין, עמ' 276).

39 ראה הערה 49.

40 ראה הערה 44, וכן עואנ"ש, III ב, עמ' 61 שר' 24, 26; ע' דודי, לשוננו מזו (תשמ"ג), עמ' 192–195.

באל"ף.⁴¹ לעומת זה בטקסטים אחרים בעלי זיקה לארץ-ישראל, כמו כתיב־ד קאופמן של המשנה, שלט הכתיב ביו"ד.⁴² אשר לשאר ניבי הארמית, כתיבים באל"ף המעידים על היווצרות הגה מעבר נמצאים גם בארמית נוצרית.⁴³ לעומת זה בארמית הגלילית נשתמרה בדרך-כלל היו"ד.⁴⁴ כתיבים באל"ף שכיחים בארמית הבבלית⁴⁵ ובסורית.⁴⁶ מעניין כי מסורות הכתיב והקרי של המקרא נבדלו בשאלה זו. במסורת הכתיב יש סימנים ברורים להישמטות היו"ד ולהיווצרות הגה מעבר,⁴⁷ ואילו מסורת הקרי נוטה לשמר את היו"ד. אף מסורת הכתיב של הארמית המקראית שונה בשאלה זו ממסורת הקרי; אולם כאן אופייניות הצורות ביו"ד דווקא למסורת הכתיב, והצורות באל"ף — למסורת הקרי. דומני שמסורת הכתיב מתאימה לנהוג בארמית הממלכתית ואילו מסורת הקרי דומה להגייה המשתקפת בארמית של קומראן ובניבי הארמית המזרחית; אך הנושא טעון בדיקה מקיפה. מעניין כי בכתיב-היד הבבלים של הארמית המקראית ניתן למצוא צורות באל"ף כנגד צורות ביו"ד במסורת טבריה, כגון: אתכריאת (דנ' ז: טו); להחואה.⁴⁸ בתעתיקים היווניים והרומיים מתגלות צורות מעין φιλιστιναιμ, Philisthiim [= פלשתיים] καιρναεμ וגם καιρναμ [= קרנים], ואפילו ατταεμ [חטאים, באל"ף שורשית]. אפשר שהכתיב αει, ει משקף רצף של שתי תנועות.⁴⁹ מסתבר אפוא שמסורות העברית נבדלו זו מזו בייצוג הצורות האלה כשם שניבי הארמית נבדלו זה מזה. מסקנתו של גומפרץ, כי בעלי המסורה ניסו להחיות את היו"ד

- 41 ראה בן-חיים, לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 289; עואנ"ש III ב, עמ' 121.
- 42 אבל בסוגים מסוימים נמצא גם כתיבים באל"ף (ראה קוטשר, תשכ"ג, עמ' 255), וראה להלן 8, ז.
- 43 ראה שולטס, עמ' 12–15.
- 44 ראה קוטשר (תשי"ט), עמ' 405 הערה 302 ומאמרו של גינצברג המצוטט שם. קוטשר אמנם מצא מספר צורות באל"ף בכתיב־ד טובים של טקסטים בארמית גלילית; וראה דוגמתו גם בעמ' 408 בהערות.
- 45 ראה דוגמות אצל י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליה, ירושלים תש"ך, עמ' 90, 114.
- 46 בסורית המזרחית נמצאים חילופי אל"ף/יו"ד או אל"ף/יו"ו, מעין מיית / מאית, רוחניין / רוחניאין, רמוון / רמאון. ראה Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1970, p. 62–63. גומפרץ, עמ' 62–63.
- 47 והרי מבחר דוגמות: עשוים (מל"ב כג: ד), עשוות (שמ"א כה: יח), כצבאים (הו' יא: ח), עון (קרי עוין; שמ"א יח: ט), מאיות (מל"ב יא: ד, ט, י, טו), אחותי (קרי אחיתי יהו' ב: יג — השווה יחו: טז: נא, נב, סא), גאות (קרי גאיות יחו: ו, ג), גויך (= גוייך; יחו: לו: יג, יד, טו), חיים (קרי חיתים, יחו: כט: ד). כשם הפרטי דויג (קרי דוֹגָג שמ"א כב: יח, ועוד) משתקפת במסורת הכתיב תופעת התערערות עיצוריות האל"ף, שגרמה להגה המעבר. יצוין כי להרכבה צורות כתיב במקרא נמצאו אחיות בלשון המגילות כגון: מרסוה (ישע' מב: כד); רדופי (תה' לח: כא); אחי כתבתי (לנוכח); יכשולו (משלי ד: טז); צרופה (תה' כו: ב); מלוכי וצפו (לעיל); קטלה לנסחרות; חלכאים; רעיתי (שופ' יא: לו). וראה גם את ההתאמות שבין מסורת הכתיב לבין גירסת מגי"ש (קוטשר, עמ' 413). הקבלות אלו יש בהן כדי ללמד כי מסורת הכתיב של העברית משקפת בין השאר דיאלקט הדומה ללשון המגילות.
- 48 ראה ייבין, עמ' 264–265, ומאמרו של מורג הנזכר שם.
- 49 ראה גומפרץ, עמ' 57–58; אך פירוש הכתיבים אינו חד-משמעי, וראה ברונ, עמ' 274–277, וצריך עיון.

שנעלמה כבר במבטא,⁵⁰ מתעלמת מן ההבדלים שבין מסורות העברית, ומשום כך אין היא מקובלת עלי.

3. יו"ד בתחילת המלה

הרצף yi בוטא \bar{i} גם בתחילת המלה. מעיד על כך הכתיב אשמעל (4 13 469q4 = טופס של מגילת מב"א. במגילה עצמה כתוב ישמעאל [ב 13]).
מעתיק $\bar{i} < yi$ נפוץ מאוד בעברית ובניב הארמית.⁵¹ קיומו של המעתיק הזה במגילות יש בו כדי להסביר את הכתיבים החסרים, ביו"ד אחת במקום בשתי יו"דין, לציון הרצף $y\bar{i}$, כמו ירשו במקום יירשו,⁵² שהרי מלים אלו נהגו $\bar{i}rs\bar{u}$, וכדומה. מכיון ש- $\bar{i} = y\bar{i}$, נמצא גם תופעה הפוכה של כתיבת שתי יו"דין במקום יו"ד אחת: יידי (= $\bar{i}de$; מב"א יז 11).
עדות המגילות מלמדת כי התופעה קדומה יותר משסבור ברגשטרסר⁵³ (על כל פנים בדיאלקט של המגילות).

4. וי"ו מקורית לפני u/o (ולאחריה?)

וי"ו מקורית לפני u/o מומרת לפעמים באל"ף ולעתים נכתבת וי"ו אחת לציון wu: מצאות (= מצוות; 5 פעמים בתפילין ממערה 4, למשל M: 26 – כולם כתובים ברצף או, ולא וא); כמצאת (= כמצוות? ב"ד ו 19). קשוא^א (מגילת המקדש לג 13).⁵⁴ קצאות (מגי"ש מא 5).⁵⁵ והשתחו (מגי"ש כז 13 = והשתחו בנוסח המסורה), ישתחו (מגי"ש מז 6 = ישתחו בנוסח המסורה), קואי (= קו"י; תה' לו: ט; 4 II 171q4).

4.1 הסבר החומר

הכתיב מצאות מלמד כי וי"ו מידמה לתנועת o הבאה אחריה ($\bar{o} < \bar{w}\bar{o}$). מסתבר שבעקבות ההידמות נתארכה התנועה, והאלף באה לסמן תנועה ארוכה ביותר. הצורות

- 50 עמ' 69.
51 ראה ברגשטרסר, א, § 17t (עמ' 186), וכן § 17s (? < \bar{i}); ועיין בחומר הרב והמגוון שאצל גומפרץ, עמ' 72–75; וכן קימרון, תשל"ח, עמ' 88.
52 הרי צורות גוף שלישי עתידי של פעלי-פ"י: ירשו (4 171q4 II 2–1; 8 III 4–3); ירשנה (4 185q4 II 14); יראו (מגילת המקדש מו 11 [?], נו 11, סא 11, סד 6); יגעו (פ"ח י 7 = וייגעו חבקוק ב: יג). ואולי גם וישן (סה"י ז 10; אם אינה צורת עבר), וראה עוד קוטר, תשי"ט, עמ' 111.
53 שם.
54 המהדיר קרא קשואות, אך הקו שלפני התיי"ו אינו וי"ו אלא ראשה של הלמ"ד של המלה ולמחתות.
55 המלה כתובה במגילות גם בכתיב הסטנדרטי קצוות, קצות (קוטר, תשי"ט, עמ' 156–157), ואין הכתיבים השונים אלא וריאנטות אורתוגראפיות (= $qa\dot{s}\dot{o}t$). לפי פירושינו אין צורך בהשערה של בן-יהיים (לשונונו כו [תשי"ח], עמ' 227) כי האל"ף שכאן מסמנת תנועה מלאה.

והשתחו, ישתחו שבמגי"ש מוקשות הן. לכאורה, הן דומות לצורה וישתחו וכדומה, השכיחה במקרא. אבל במקרא מיוחדת הצורה לעתיד המהופך ביחיד (כנגד ישתחוה — והיא צורה מקוצרת; השווה ויצו כנגד יצוה). במסורת הקרי של המקרא אין צורות מעין אלו ברבים, אבל במסורת הכתיב אתה מוצא שלוש פעמים ישתחו (= ישתחו קרי — ברא' כז: כט; מג: כח; מלא"ט ט: ט). לדעתי יש לפרש את הצורות הנידונות במגי"ש ובמסורת הכתיב כתולדת המעתק $wū < u^{55}$, שבעקבותיו נהגו הצורות האלו $yištaḥ^{aw}$ וכדומה. הנקדנים ניסו למנוע הגייה מעין זו והטילו מפיק בו"ו; ראה הערה 56. על אי הגיית הוי"ו בנסיבות אלו מעידים גם הכתיבים: ולשתחות (פ"ח יב 13), להשתחות (מגילת המקדש נא 21, מגי"ש ב 20); קוי (מגי"ש מ 31 = קוי בנוסח המסורה). מקבילות לתופעה נמצאות במקרא, ⁵⁶ במגילת הנחושת — קסאות (= קשוות; ג, ד; ראה מליק, עמ' 228), וכן בארמית של קומראן — להון (= להוון).⁵⁷ כך נהגתה הצורה להוון בכתבי-יד בבליים; ובתרגום אונקלוס — הָוֹן.⁵⁸ בצורות כמו לצוֹת⁵⁹ שבניקוד הבבלי נכתבה וי"ו מעל הוי"ו העיצורית כדי לסמן שהוי"ו עיצורית ולמנוע קריאה מעין זו שבמגילות. ובלשון חז"ל לאוי (> לווי; משנה נדרים ו, ט, כ"י קאופמן; פרה יא, ז, כ"י פרמה) ועוד.⁶⁰ לדוגמת דלעיל יש להוסיף צורות שנמצאת בהן אל"ף במקום שלפנים היתה בו וי"ו כהגה מעבר:

ולרבואותם (= רְבוֹתֶם; מב"א יב 4). שפאותיכה (= שְׁפוֹתֶיךָ [?] מגי"ש לז 29).
עדואתיך (= עֲדוֹתֶיךָ; טופס מס' 5 של תהלים ממערה 4).⁶¹
גם בסוג זה נמצאים ליד הכתיבים באל"ף כתיבים בלא אל"ף, בווי"ו אחת או בשתי

55 א הסברו של קוטשר (תשי"ט, עמ' 219), שהצורות האלה גזרות משרש שחה, אינו מקובל עלי. לדעתי אין בעברית התפעל מן שחה. על הדמיון שבין מסורת הכתיב של המקרא ובין לשון המגילות, ראה הערה 47.

56 ראה ברגשטרסר, א § 170 (עמ' 182, 183; מתחת לקו). כתבי-יד טברניים מטילים לפעמים נקודה בווי"ו עיצורית שלפני תנועת u, כגון יִשְׁתַּחֲוּוּ (ראה י' ייבין, כתר ארם-צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 64–66). ייבין פירש את הנקודה בווי"ו הראשונה כשורוק. לדעתי, הניקוד מעין יִשְׁתַּחֲוּוּ (שם, עמ' 65), מלמד שבמסורתו של כתר ארם-צובה נתפסה הנקודה כמפיק דווקא, שאם לא כן יצא השורוק מסומן פעמיים. המפיק מציין שיש לבטא את הוי"ו כעיצור (השווה סעיף 4.1). על הגיית השם פְּהָה ראה ייבין, שם, עמ' 66. השם הזה מופיע גם בצורה פואה בדה"א ד: א, ובנוסח השומרני של התורה (ברא' מו: יג; במד' כו: כג). וצודק גומפרץ בקביעתו כי האל"ף אינה מקורית (שם, עמ' 69, הערה 43), שלא כברגשטרסר, א, § 15h (עמ' 165) — כפי שמוכיח הייחוס פוני (במד' כו: כג — נוסח שומרני: פואה!).

57 כן-חיים, לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 291.

58 S. Morag, 'Biblical Aramaic in Gaonic Babylonia', *Studies in Egyptology and Linguistics in Honour of H. J. Polotsky*, Jerusalem 1964, pp. 129–130

59 ייבין, עמ' 267.

60 על הצורות והניקודים השונים של מלה זו ראה ייבין, עמ' 696.

61 P. W. Skehan, 'Qumran and old Testament Criticism', *Qumran — Sa piété sa théologie et son milieu* (ed. M. Delcor), Louvain 1978, pp. 173–182

מתאשרת לדעתי ממספר עדויות מקומראן (רובן מן הטקסטים הארמיים). היאלמותה של הה"א ככינוי זה נלמדת מן הכתיבים בלא ה"א: יומוי (סה"ע א 7; היר"ד האחרונה תוקנה לוי"ו), פקודוי (491ק4 1-3 8; המהדיר קרא פקודיו), אחוי (מגילה חיצונית לבראשית כא 34).⁷⁶ התכווצותו של הדיפתונג, שנוצר במקום זה, ל־o (השווה 1.1), נלמדת מן הכתיבים: מן נחירוה יפק תנן (תרגום איוב מא:יב),⁷⁷ אנפיוה (79. p, 1972, RB), אלו (מגילה חיצונית לבראשית כ 26).

הכינוי -וְהִי הארמי נהגה אפוא בדיוק ככינוי -יְו בעברית (= o), ואין -וְהִי שבטקסטים העבריים צורה ארמית אלא כתיב ארמי גרידא.⁷⁸

המצב שונה בפועל צמוד הכינוי -וְהִי (ישאוהי וכדומה). כאן קשה להניח ש-וְהִי נהגה o, שאם כן במה ניכר הכינוי? מסתבר יותר התהליך $\bar{u}h\bar{i} < \bar{u}\bar{i} < \bar{u}^w\bar{i}$ (השווה 1.1). אם כן, כינוי זה נהגה בהגה מעבר; הה"א נשתמרה ככתיב היסטורי ופורשה כנראה כסימן להגה המעבר, כפי שאירע בצורות נוספות (ראה להלן).

6.2. הכינוי -יהו (-י)

כינוי המושא לנסתר, המצטרף לצורת עבר מדבר, וכינוי הקניין לנסתר, המצטרף לשמות העצם אב, אח, מופיעים במגילות בצורה -יהו (שמרתיהו, אביהו). במקרא אתה מוצא גם צורה מקוצרת בלא ה"א (שמרתיו, אביו). לכאורה משמרת לשון המגילות את הצורה הקדומה, ואתה תמה כיצד ה"א, שנשלה כבר בלשון המקרא, מתקיימת בלשון המגילות שהגרוניות בה מעורערות. באמת אין זה רחוק לשער שהה"א לא נהגתה ככינוי זה. ולמה נכתבה? כידוע, אין דרכם של סופרי המגילות לשמר בקפידה כתיבים היסטוריים; אולם במקום זה שימשה הה"א למטרה אחרת: אי-הגיית הה"א יצרה רצף תנועות $\bar{u}\bar{i}$, שביניהן קם כנראה הגה מעבר (= $\bar{i}^y\bar{u}$)⁷⁹ כבמסורת ההגייה של השומרונים.⁸⁰ סופרי המגילות קיימו את הכתיב ההיסטורי בה"א משום שהוא עשוי יפה להגייתם; הה"א נתפרשה להם כסימן להגה מעבר או כ־Vokalträger.⁸¹

76 וכן נמצא בניבים ארמיים, ואף בארמית המקרא במסורת בכל נמצא ובנ"ה.

77 ואין צורך להניח שחלה כאן הפלוגרפיה.

78 אלו (= אלוהי) במגילה החיצונית לבראשית (כ 26) מתפרש ככתיב פונטי או ככתיב עברי.

79 ואפשר שלפעמים נהגתה כאן תנועת \bar{i} בלבד ($\bar{i}w > \bar{i}\bar{u} > \bar{i}h\bar{u}$), כעדות הצורות ונתתיה (= ונתתיה; מגילת המקדש נט 20), אביה (= אביהו; שם סו 13). הה"א בצורות האלה מתפרשת ככתיב היסטורי, כמו זו שבצורות עיננה (> עינוהי) בארמית. מבטא זה הוא שגרם אולי לטעות סופר במגילה החיצונית לבראשית ככ: 27. הסופר כתב תחילה אתחזיר, והו"וי בוטלה לאחר מכן. והשווה: שוי כתיב, שְׁוִי קרי (דנ' ה: כא).

80 ראה בן-חיים עואנ"ש V, עמ' 171, ובמסורת בכל נמצא אביל וכד' (ייבין, עמ' 267), ובניקוד הטברני הַעֲוִי (דנ' ה: כ; ביבליה הבראיקה). ואפשר שניקודים אלו נועדו למנוע קריאה בהגה מעבר.

81 השווה אשתיאל בניקוד הבבלי, כנגד אֶשְׁתִּי בנוסח המסורה (דנ' ה: ד) — כאן במקום שלא היה כתיב היסטורי בה"א נוספה אל"ף לסמן את הגה המעבר (או כ־Vokalträger), כרגיל בעברית ובארמית (ייבין, עמ' 267).

6.3. מקרים נוספים

6.3.1. תהו

המלה תהו נכתבת לפעמים בכתיבים מיוחדים, המשקפים כנראה את הגייתה בלשון המגילות: תהו (3III 504ק4; מגי"ש מ 17), לתו (= לתהו; מגי"ש מט 4). כיצד נהגתה המלה בלשון המגילות? אם נבוא לשחזר את הגייתה על פי הצורה הקדומה של תהו, הרי: $tuhu > tuu > tu^w u$ (ואין נפקא מינה אם התנועה היתה o ולא u). אם נבוא לשחזר את הגייתה על פי צורתה הארמית,⁸² הרי: $t^o ho > too > to^w o$. הכתיב תהו משקף את ההגייה בהגה מעבר ואילו הכתיב לתו משקף הגייה בתנועה ארוכה — אולי תנועה בעלת שני שיאים (מעין $t\delta$) — וההבדל בין שתי ההגיות היה מזערי.

6.3.2. זבחו (= זבחוהו)

במגילת המקדש נב 20 אתה מוצא את הצורה זבחו במקום זבחוהו. כתיב זה מתבאר ככתיב המלה 'לתו' דלעיל, כפרי התהליך: $\ddot{u} > \ddot{u} > \ddot{u} > \ddot{u} > \ddot{u} > \ddot{u} > \ddot{u}$; זוהי וריאציה של ההגייה $-u^w u$ בכינוי זה.

6.3.3. אלוים (אלוהים)

גם הה"א שבמלה אלוהים איבדה את עיצוריותה בהיותה בין תנועות, ואתה מוצא במקום אחד כתיב המשקף את ההגייה בלשון המגילות: אלוים (35 4ק8) (= $el\delta^w \ddot{u} m$) > $el\delta h \ddot{u} m$; השווה $eluw w \ddot{u} m$ במסורת ההגייה של השומרונים).

6.3.4. צוהב (= צוהב)

האם הכתיב צוהב (קטע ב"ד — מיליק, 7, 105, 1 [1966], *RB*) משקף את ההגייה $sa^w ob$, והה"א אינה אלא כתיב היסטורי, כדוגמת בואת (= $ba^w ot$) — לעיל (5.1)?

6.3.5. ברהו (= ברהו)

האם ברהו (2 II 1 478ק4) נהגה $b^e ra^w o$, והה"א משמשת לציון הגה המעבר, או אולי משקפת הצורה נטייה על דרך פעלי ל"י?

6.4. ה"א כסימן להגה מעבר (סיכום)

בכל הדוגמות דלעיל אפשר לראות בה"א אות נחה שנתקיימה בכתיב המגילות למרות שכבר לא היתה הגויה, משום שנתפרשה לסופרים כמציינת הגה מעבר או רצף של תנועות. מבחינה זו זהה תפקידה לתפקיד האל"ף במלים שנדונו לעיל. אבל בעוד שהאל"ף הועתקה גם למלים שאין היא שורשית בהם, הרי השימוש בה"א עדיין לא הגיע לידי זה. ידועה לי רק דוגמה אחת בטוחה של ה"א לא שורשית המציינת הגה מעבר או רצף תנועות במגילות.⁸³

82 השווה קוטר, תשי"ט, עמ' 153; קימרן, תשל"ו, עמ' 40–41.

83 עישוהו (= עשו, בטקסט שעדיין לא פורסם). יש סבורים שגם הה"א שבמלים מעין אמהות

7. כתיבים מורכבים: רואש / ראוש / רוש וכיו"ב

יש מי שסוברים שכתבים מעין רואש, ראוש, רוש וכיו"ב במגילות משקפים הגייה מעין $ro'o\dot{o}\dot{s}$ או $ro'o\dot{o}\dot{s}$.⁸⁴ סברתם מתבססת בעיקר על ההגייה $re'o\dot{o}\dot{s}$ וכיו"ב במסורת ההגיה של השומרונים. מורי פרוף' קוטשר דחה את הסברות האלו בראיות חזקות וטען כי מאחורי הכתיבים האלו אין מסתתרת הגייה שונה מן ההגייה המסורה במסורת טבריה.⁸⁵ אלו עיקרי טענותיו של קוטשר:

א. דווקא הכתיב בוי"ו אחרי האל"ף, שעשוי להגייה המיוחדת, נדיר יחסית במגילות לעומת הכתיבים בוי"ו לפני האל"ף או הכתיבים בלי אל"ף כדוגמת רוש.
ב. האל"ף בצורות האלו נאלמה כבר בשלבים קדומים של העברית. הייתכן כי היא נשתמרה בלשון המגילות? ואפילו כן, במלה זאת לא היתה מעולם אל"ף עיצורית, כיצד קמה כאן אל"ף?

ג. כנגד הסברה שכתוב זה משקף הגיית תנועה ארוכה בהברה מוטעמת כתנועה בעלת שני שיאים ($ro'o\dot{o}\dot{s}$), מקשה קוטשר: אין להבין בשום פנים למה לא ישמש כתיב זה באמצע המלה אלא באותם הוורשים בלבד שיש בהם אל"ף אטימולוגית.

ד. כתיב מלא כזה צף ועולה באותה תקופה גם במקורות אחרים. העובדה שהאל"ף משמשת לציון תנועה ארוכה מאוד או תנועה בעלת שני שיאים במלים כמו כתיאים, מצאות, מקרבת את האפשרות שאף במלים מעין ראוש וכדומה נהגתה תנועה ארוכה מאוד או תנועה בעלת שני שיאים. עדויות לביצוע כזה של מלים המכילות אל"ף שורשית מתגלות לא רק במסורת שומרון אלא גם במסורת בבל⁸⁶ ובמסורת טבריה.⁸⁷ אף נמצאה בתעתיקי השבעים הצורה $\rho o\omega s$, ובתעתיק אשורי נמצאת צורה באל"ף עיצורית.⁸⁸

כיצד קמו תנועות בעלות שני שיאים דווקא בצורות בעלות אל"ף שורשית? אפשר שצורות מעין 'שאת' נוצרו כך: $se^o\dot{e}t > se^o\dot{e}t > si^o\dot{t}$.⁸⁹ תנועות שיש בהן שני שיאים קמו לפי גישה זו רק במקום שנאלם עיצור בין תנועות, ומכאן מתברר מדוע מיוחדים הכתיבים האלו למקומות שנאלם בהם עיצור.⁹⁰

(בעברית), אבהן שמהן בארמית, כהתם (= בתים) באוגריתית, מציינת מלכתחילה תנועה ארוכה ביותר (שלזינגר, עמ' 46; בן-חיים, עואנ"ש V, עמ' 47; וראה גם עואנ"ש III ב, עמ' 44, 56; לשוננו מב [תשל"ח], עמ' 290).

84 ח' ילון, מגילות מדבר יהודה — דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 29; ד' בן-חיים, ספר אסף, ירושלים תשכ"ג, עמ' 96; עואנ"ש V, עמ' 48.

85 תשי"ט, עמ' 126–128.

86 ייבין, עמ' 258–261, מציין כי בכתיב-היד העתיקים שבכבלית עתיקה, בתיבות שיש בהן אל"ף נחה רשום סימן הניקוד מעל האל"ף דווקא, כגון: נאמר, היוצאת, ראשון, לשאת. הוא מסביר צורות אלו כצורות שהכילו תנועה בעלת שני שיאים.

87 החילופים שאת / לשאת, ראם / ראים / רים, תאום / תומים וכד', מכוונים להגייה מעין $s\dot{e}t$ וכד'.

88 ראה קוטשר, תשי"ט, עמ' 126, 470.

89 על קדמותה של תנועת העזר ראה: R. Steiner, *Monographic Journal of the Near East*,

Afroasiatic Linguistic, III (1976), p. 98

90 הכתיבים מצואת (= מצואת) לנואם (= לנום), שמביא בן-חיים, נוצרו אולי בהשפעת המלים נאום, מצוות. גישתי שונה מגישתו של בן-חיים בכך שאני תולה את קיום התנועה בעלת שני

אפשר אם כן לראות בכתיבים הנדונים סימון של הגייה מיוחדת. יחד עם זה ההסבר האורתוגראפי אף הוא מבוסס ומתאים לשיטת הכתיב במגילות גם בסוגים אחרים כמו לוא, כיא, כוה. תיקן.

8. מעלותיה של הגישה

הגישה המוצעת כאן כוחה יפה לא רק ללשון המגילות, אלא לכל חטיבות העברית והארמית. עיקר מעלתה בכך שהיא מציעה הסבר אחד מקיף לסוגים רבים ומגוונים שהיו בהם מלכתחילה עיצורי אהו"י. בספרי הדקדוק למקרא הוצעו הסברים נפרדים לכל סוג וסוג; לפעמים — הסברים סותרים:

א. בדקדוקים ייאמר כי בצורה *כתיאי הפכה היו"ד לאל"ף, ובצורה נשיי הפכה האל"ף ליו"ד. על פי גישתי אין צורך להניח תופעות סותרות מעין אלו.
 ב. בעיה קשה בדקדוק העברי היא שאלת קיום הקמץ לפני אל"ף ולפני יו"ד בצורות כגון מְקָרְאִי, חֲטָאִיָּם, גְּדִיִּי. בהנחה שלא נהגה אחרי הקמץ עיצור ממש אלא הגה מעבר, מובן מדוע השתמר הקמץ בסביבה זו.⁹¹ (על השתמרות הצירי בצורה זְאָבִי ראה הערה 90.)

ג. בדקדוקים מוסברות צורות מעין עשו (= עשוֹי), עשוּם (= עשוֹים) כצורות ל"ו, וצורות מעין תלאום כצורות ל"א (ראה הערה 30). הסברים אלו דחוקים; הרי הפועל עשי, למשל, משמש ברגיל בעברית בגזרת ל"י, ואף בשפות השמיות האחרות הוא ל"י ולא ל"ו. בכלל, קיומה של גזרת ל"ו בצורות פועל בעברית מפוקפק הוא. גם הסבר תלאום כצורת ל"א מפוקפק מעיקרו. ברגיל פעלי ל"א נוטים על דרך ל"י ואילו התופעה ההפוכה נדירה, ובנודאי אין טעם לראות בצורות מעין בְּנָאִי, בְּנָאָה שבלשון חז"ל צורות על דרך פעלי ל"א (ראה לעיל 2.1.3).⁹²

ד. צורות מעין שְׂאָת, זָאָב — נתקשו בהן המדקדקים, ולא מצאו דרך להסבירן כצורות שנוצרו בהתאם לחוקי ההגה הידועים בעברית. משום כך דנו אותן כצורות מלאכותיות מאוחרות שקמו בהשפעת הכתיב ההיסטורי (כלומר $zi^2b < \text{זָאָב}$, וממנו נוצרה צורה מלאכותית זָאָב באל"ף עיצורית!). אולם צורות כאלה נמצאות במסורות שונות של העברית, ויש בכך כדי להעיד על קדמות דווקא. אם אכן כתיבים כגון רואש משקפים הגייה מעין $roo\dot{s}$, אזי הצורות המיוחדות האלה באל"ף נוצרו עוד בהיות העברית לשון חיה, ואין הן צורות מלאכותיות מאוחרות. ומכאן נלמד כלל גדול: בכל מקום שהסברי המלומדים סותרים את העובדות שיש להן קיום ברוב מסורות העברית, יש מקום לחשוד בהסברי המלומדים קודם שאנו חושדים בנכונות המסורות.

השיאים באל"ף (או בויו"ד) שנעלמה. לכן יש בה אף תשובה לאחת הטענות התמורות שהעלה קוטשר כנגד גישתו של בן-חיים. לדעתי, בצורה מעין זָאָב אין האל"ף עיצורית. ניקוד זה לא בא אלא להצביע על האורך המיוחד של התנועה. בכך מוסבר גם קיום הצירי בצורות מעין זָאָבִי.

91 ראה שלוינגר, עמ' 48, הערה 35.

92 כדרכו של מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, חל-אביב תרצ"ו, עמ' 153.

ה. בצורות הרבים שיש בהן תוספת של אות מאותיות אהו"י, כגון אמהות, עדויות, עדוות, רבואות, מתפרשות אותיות אהו"י כסימן גראפי של תנועה ארוכה, של רצף תנועות, או של הגה מעבר. ואף על פי שיש כאן צורות שונות זו מזו, דין אחד להן: ככולן אין לראות את אהו"י כעיצורים, אלא כסימנים למהות תנועית מיוחדת.

ו. במסורת הכתיב של המקרא נשתמרו הרבה צורות לא סטנדרטיות שיש בהן השמטה או חילופים הדדיים של אותיות או"י (ראה הערה 47). הצורות האלו מתפרשות בנקל על פי השיטה הנקוטה במאמר, והן משקפות כנראה דיאלקט שהעיצורים או"י לא נהגו בו בנסיבות פונולוגיות מסוימות. חילופי קרי וכתוב כאלו משקפים תהליכים פונולוגיים שחלו בעברית בזמן קדום אולי רק בדיאלקטים מסוימים. הצורות החדשות נדחו במסורת הקרי משום שהן נחשבו כנראה תת-סטנדרטיות.

ז. מסורת הניקוד המופתית ניסו לשמר את ההגייה העיצורית המקורית של ה"ו"ד, ה"ו"ו והאל"ף. במקומות שהיה חשש להיאלמותם סימנו הנקדנים נקודה או שווא. לפיכך נראה כי בעיקרו של דבר יש לפרש כמפיק דווקא את הנקודה שבמלים מעין: עליו, נטוי, לויים, ענייה, ישתחוו, ישתחו. יחד עם זה אפשר שכבר בתקופה קדומה נתפשה הנקודה הזאת כחיריק או כדגש בהתאם להגיית התת-תקנית, וצריך עיון.

קיצורים וציונים ביבליוגרפיים

- D. Barthélemy, O.P. and J.T. Milik, *Qumran Cave I, Discoveries in the* = ק1
Judaean Desert I (= DJD), Oxford 1955
- M. Baillet, J.T. Milik et R. de Vaux, O.P., *Les 'Petites Grottes' de* = ק10-ק2
Qumran, DJD, III, Oxford 1962
- J.M. Allegro, *Qumran Cave 4, I (4Q158-4Q186)*, DJD, V, Oxford = 186-158ק4
1968
- C. Newsom, *Songs of the Sabbath Sacrifice: A Critical Edition*, = 407-400ק4
Harvard Semitic Studies 27, Atlanta, Georgia 1985
- M. Baillet, *Qumran Grotte 4, III (4Q482-4Q520)*, DJD, VII, = 520-482ק4
Oxford 1982
- Ch. Rabin, *The Zadokite Documents*, Oxford 1954: כ"ד = ספר ברית דמשק:
- H. Bauer und P. Leander, *Grammatik des Biblich-Aramäi-* = ארמית
schen, Halle 1927
- H. Bauer und P. Leander, *Historische Grammatik der hebräi-* = עברית
schen Sprache, Halle 1922
- בן-חיים, תשכ"ג = ז' בן-חיים, 'בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית', ספר חנוך
ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 150-160.
- בן-חיים, עואנ"ש V-III = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, III-ב-V, ירושלים
תשכ"א-תשל"ז.

בר-אשר = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (= עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם.

ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (תרגם מגרמנית מ' בן-אשר), ירושלים תשל"ב.

E. Brønno, *Studien über Hebräische Morphologie und Vokalismus*, = ברוננו
Leipzig 1943

גומפרץ = יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, מחקרים פונטיים-הסטוריים, ירושלים תשי"ג.
הוד' = מגילת ההודיות ממגילות מדבר יהודה.

ייבין = י' ייבין, מסורת-הלשון העברית המשתקפת בניקוד הכבלי, ירושלים תשמ"ה.

מב"א = מגילת מלחמת בני אור בכני חושך ממגילות מדבר יהודה.

מגי"ש = מגילת ישעיהו ממגילות מדבר יהודה.

מורי = תעודות ממורבעת: P. Benoit, O.P., J.T. Milik et R. de Vaux, O.P., *Les Grottes de Murabba'at*, *DJD*, II, Oxford 1961

J.T. Milik, *Le rouleau de cuivre provenant de la grotte 3Q (3Q15)*, *DJD*, = מיליק
III, Oxford 1962, pp. 201-302

ממ"ת = מקצת מעשי התורה — הלכות מקומראן שפרופ' סטרגל ואני עתידים לפרסם.
סה"י = מגילת סרך היחד ממגילות מדבר יהודה.

פ"ח = מגילת פשר חבקוק ממגילות מדבר יהודה.

קוטשר, תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח,
ירושלים תשי"ט.

קוטשר, תשכ"ג = י' קוטשר, 'לשון חז"ל', ספר חנוך ליון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246-280.
קימרון, תשל"ו = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה (עבודת
דוקטור), ירושלים תשל"ו.

קימרון, תשל"ח = א' קימרון, 'לשונה של מגילת המקדש', לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 83-98.
F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*, = שולטהס
Tübingen 1924

שלוזינגר = כתבי עקיבא שלזינגר — מחקרים במקרא ובלשוננו, ירושלים תשכ"ב.

J.T. Milik, *Qumran Grotte 4, II*, *DJD*, VI, Oxford 1977 = 4 תפילין ממערה

נספחים

א. בספרי דקדוק ללשון המקרא נאמר, כי יש כתיב-יד המטילים נקודה (= מפיק) מתחת וי"ו בסוף המלה כדי לציין את עיצוריותה (קן, בְּעָלִין; ראה גוניוס-קאולי, §14d; ברגשטרסר §10n; בואר וליאנדר, עמ' 110). ניקודים מעין אלו יש בהם כדי סמך לדעה, שהנקודה מתחת ליו"ד (גו"ד וכד') היא מפיק דווקא. שאלתי את פרופ' י' ייבין אם יש ממש בעדויות האלה, והוא השיבני בטובו כי בואר וליאנדר לא דייקו בעדותם מכ"י ברלין, שכן בכתב-היד הזה מוטלת הנקודה בתוך הוי"ו ולא תחתיה, הן במקום שציינו אליו בואר וליאנדר והן במקומות אחרים. גם ברגשטרסר לא דייק, שכן במחברת התיג'אן המצוטטת בדקדוקו מובאות אמנם בין הדוגמאות למפיק המלה קו,

גוי, אך אין כתוב שם כיצד מסומן המפיק. מקורה של העדות שבדקדוקו של גזניוס לא נתברר.

ב. לסעיף 2 (י), הוסף: תחלו^לך (= תחלואיכי, תה' קג: ד) בקטע תהלים מקומראן שפרסם סקיהן (CBQ 26 [1964], p. 318). ראה גם לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 87.